

МАТНИ МАЪРЎЗА

АЗ ФАНИ

ЗАБОНИ АДАБИИ ҲОЗИРАИ ТОҶИК

(морфология)

Маърузаи 1

Морфология ҳамчун таълимот дар бораи калима

Забон муҳимтарин воситаи алоқаи одамизод аст. Инсоният бо воситаи забон ба якдигар фикр баён мекунад ва фикри якдигарро мефаҳмад. Ҳамаи калимаҳои забон якҷоя таркиби луғавиро ташкил медиҳанд.

Грамматика сохти калима, ибора ва ҷумларо меомӯзад. Грамматика (морфология ва синтаксис) маҷмӯи қоидаҳост. Морфология як боби грамматика буда, қоидаҳои таъғир ёфтани онро меомӯзад. Калимасозӣ боби алоҳидаи морфологияро ташкил медиҳад. Дар калимасозӣ забони тоҷикӣ бештар типӣ мураккаб бо аффиксҳо сохтани калимаҳо мебошад.

Нутқи мо аз воҳидҳои алоҳидаи забон иборат буда пеш аз ҳама ба ҷумлаҳо ҷудо мешавад. Ҷумлаҳо бошад дар навбати худ ба ибораҳо ва ибораҳо ба калимаҳо ҷудо мешавад. Калимаҳо асосан ба ҳиссаҳо яъне ба морфемаҳо тақсим мешавад. **Морфема** аз калимаи юнонии **морфе** “шакл” гирифта шудааст. Ҳар кадоми ин ҳиссаҳо дорои як маъно ва вазифа ҳастанд. Чунончӣ: Калимаҳои мисгар, оҳангар аз рӯи маъно ба морфемаҳои **мис, оҳан, гар** ҷудо мешаванд. Яъне дар ин ҷо оҳан ва мис ҳиссаи асосии калима буда **гар** бо калима омада аз рӯи касбу кор номи шахс месозад.

Морфемаҳо ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд. **Морфемаҳои калимасоз-яъне** бо калимаҳо омада калимаҳои нав месозад. Чунончи **оҳангар, саройбон, гулзор, тиракторчӣ**.

Морфемаҳои калимабанд : Ин барои нишон додани муносиба ва алоқаи калимаҳо хизмат мекунад. Чунончи: **Ў** хонад, Вай шинад . Дар ин ҷумла морфемаи –ад хабарро ба мубтадо мебандад.

Калимаҳо илова бар ин боз ба воҳидҳои хурди овозӣ- ба ҳичоҳо низ ҷудо мешавад. Мисол: Ош-хо-на, Оф-то-ба, Ки-тоб-хо-на ва ғайра

Ҳичоҳо дар навбати худ ба овозҳои алоҳидаи нутқ –ба **фонемаҳо** ҷудо мешавад. Фонема аз калимаи юнонии фоне гирифта шуда маънояш “**овоз**” мебошад. Фонема дигар ба ҳиссаи алоҳида ҷудо намешавад.

Мавзӯи Морфология

Омӯхтани тағйирёбии калимаҳо восита ва тарзҳои сохта шудани шаклҳои гуногуни калима мавзӯи морфология мебошад.

Ҳамаи он тағйирҳои як калима, ки мафҳуми асосиро ифода намуда, дар айнаи замон ба он мафҳуми иловагӣ ҳамоҳанг мекунад ва ё дар ҷумлаи калимаеро ба калимаи дигар мебандад, шакли калима номида мешавад: **хонам, хони, мехонам** ва монанди ин шаклҳои гуногуни як калима мебошанд, вале калимаҳои **хона** ва **хони**ро шаклҳои як калима шуморидан ҳаргиз дуруст нест, зеро ин ду калима мафҳумҳои алоҳидаи навро ифода мекунад.

Ба воситаҳои морфема на танҳо шаклҳои гуногуни як калима, балки калимаҳои нав низ сохта мешаванд. Бинобар ин омӯхтани калима низ ба мавзӯи морфология мешавад.

Нутқи мо аз калимаҳо иборат аст. Забон гуфта мо пеш аз ҳама калимаҳоро дар назар дорем, ки ба воситаи онҳо одамон мубодилаи фикр мекунанд. Аз қадим боз калима бо хусусиятҳои худ диққати аҳли ҷамъиятро, ва пеш аз ҳама олимонро, ба худ ҷалб менамояд. Ин тасодуфӣ нест, чунки калима дорои сифатҳои калима мебошад. Масалан, калима метавонад инсонро ҳам хурсанд ва ҳам ҳафа кунад, вай қобил аст ўро руҳбаланд созад, баракс, руҳафта ва маънос гардонад. Ин гуна хусусияти калима баъзан мӯъҷизанок менамояд, вале дар ин ҷо ҳеч гуна мӯъҷиза нест: калима маҳсулоти муносибати дуру дарози одамон ва натиҷаи таҷрибаи ҷамъиятии онҳо мебошад.

Соҳти калима ва шаклҳои он

Калимасозӣ як соҳаи илми забон буда, таркиб ва соҳти калимаҳоро меомӯзад.

Имло як соҳаи илми забон аст, ки қоидаҳои навишти калимаро меомӯзонад.

Дар забони адабии ҳозираи тоҷик калима ва шаклҳои калима бо тариқи зерин сохта мешаванд:

1. Ба воситаи як қардани калимаҳо – соҳти мураккаби калимаҳо.
2. Ба воситаҳои калимаҳои алоҳида – соҳти калимаҳо ва шаклҳо.
3. Аффиксатсия – ба воситаи префикс ва суффиксҳо сохта шудани калимаҳо ва шаклҳо.

Ба воситаи **тарзи якум** калимаҳои мураккаб сохта мешаванд (**роҳбар, китобхона, пешқадам, гуфтугӯ**); **бо тарзи дуум**, бо соҳти таркиби калимаҳои нав (чунончи, **сар қардан**) ва шаклҳои таркибии як феъл (**хонда будам, хонда истода будам**) сохта мешаванд. Ба воситаи такрор сохта шудани калимаҳо низ ба ҳамин тип дохил мешаванд қоғазӣ рах-рах ва монанди инҳо.

Ба тарзи сеюм, яъне ба воситаи аффексатсия калимаи сохта (чунончи, **коргар, ақлнок, ҳамсоя**) ва шаклҳои сохта (**хондаам, мехондаам**) ташкил меёбанд.

Ҳамин тарз, калимаҳо аз ҷиҳати сохташон дар калимасозӣ содда (**кор, роҳ, китоб**), сохта (**ҳамроҳ, коргар**), мураккаб (**роҳбар, китобхона, хушбахт**) ва таркибӣ мешаванд (**кор қардан, истироҳат қардан**).

Таркиби калима

Онҳо ҳиссаи калима, ки дорои маънои асосӣ буда, дигар ба ҷузъҳои маънодир тақсим намешаванд, **реша** ном дорад. маънои асосии луғавии калима дар реша мебошад. Мисол: гул, одоб, бино, сиёҳ, санг, лаб, бад, нек ва ғайра.

Суффикс- он ҳиссаи калима мебошад, ки пас аз реша омада, маънои онро тағир медиҳад. - Зор, гар, истон, чи, она, ҷа, о, ва ғайра.

Префикс- он ҳиссаи калима мебошад, ки дар аввали реша омада маънои онро тағир медиҳад. ҷ: бе, бо, но, бар ва ғайра.

Асос- ҳиссаи маънидори калима буда, реша ва суффиксу префиксҳоро дар бар мегирад. Нобино, хонача, гулзор, бомаслиҳат.

Калимаи сиёхидонча ба чор ҳисса чудо мешавад: **сиёх-й-дон-ча**. Ҳар кадом аз ин ҳиссаҳо маъно доранд: **сиёх** маънои луғавӣ дошта, рангро мефаҳмонад; ҳиссаҳои дигар маънои грамматикӣ доранд: **-й** ба чӣ нисбат доштани чизро мефаҳмонанд, **-дон** -зарфиятро ва **-чӣ** хурд будани чизро нишон медиҳад. Дар калимаи **сиёхдонча** реша **сиёх** буда, аз ин реша сиёх

бо илова кардани аффиксҳо калимаҳои **сиёхӣ, сиёҳак, сиёҳча, сиёхидон** сохта шудаанд.

Дар калимаҳои **сиёхӣ, оҳангар, хониш, хоно** ҳиссаҳои пас аз реша омадаги : -й, -гар, -иш ва –о суффикс мебошанд.

Дар калимаҳои **ҳамсоя, боғайрат, нотарс**, ҳиссаҳои **соя, ғайрат** ва **тарс** реша буда ҳиссаҳои **ҳам, бо но**, ки паз аз реша омадаанд, преффикс мебошанд.

Таркиби калима аз як реша ё аз реша суффикс иборат шуда метавонад: **коргар, оҳанин, нотарс, бераҳмона**.

Калимаҳои мураккаб: саркор, роҳбар, хушбахт, гирдогирд, гуфтугӯ, ҷустуҷӯ, ҳафтсола, моҳихӯрак ва ғайра

Калимаҳои таркибӣ: Чойхона–қироатхона, илмӣ-омавӣ, моддӣ-маишӣ, республикаи демократии афғонистон, ГЕС,

Дар калимаҳои мураккаби таркиби калима аз якчанд реша иборат мешаванд, чунончи, китобхона, пешқадамон ва монанди ин.

Саволҳо барои мустаҳкамкунӣ

1. Чаро калимаро воҳиди асосии забон мегӯянд?
2. Таркиби калимаҳо аз чӣҳо иборат аст?
3. Сохти калимаҳоро номбар кунед.
4. Ҳиссаҳои нутқ дар кадом боби грамматика омӯхта мешавад?
5. Асос аз реша чи фарқ дорад?
6. Морфемаҳо чанд хел мешааванд?
7. Воҳиди хурдтарини забон чист?

Адабиётҳо:

1. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик, ҷилди 1. Душанбе, 1985
2. Забони адабии ҳозираи тоҷик қисми 1. -Душанбе, 1973.
3. Зоҳидов А. Матни маъруза – Самарқанд, СамДУ, 2000
4. Н. Ёраҳмадова. Маҷмӯаи машқҳо ва матнҳо аз фанни забони муосири тоҷик

Маърузаи 2

ПРИНЦИПҲОИ БА ҲИССАҲОИ НУТҚ

ҶУДО КАРДАНИ КАЛИМАҲО

ХАРИТАҲОИ ТЕХНОЛОГИИ МАШҒУЛОТИ ХОНИШ

Калимаҳо бо маънои луғавии худ, бо категорияҳои грамматикӣ ва бо тарз ва типҳои калимасозии худ ба гурӯҳҳо ҷудо мешаванд, ки дар кадоми ин гурӯҳҳо ҳиссаҳои нутқ ном доранд. Ҳиссаҳои нутқ дар ибора ва ҷумла доштанишон низ аз якдигар фарқ мекунанд. Ҳамин тарз шуда, ҳар як ҳиссаи нутқ дар забони адабии тоҷик маънои лексикӣ хос, категорияҳои муайяни морфологӣ ва типҳои алоҳидаи калимасозӣ дошта, вазифаи маълуми синтаксисиро адо мекунанд.

Дар забони адабии тоҷик даҳ ҳиссаи нутқ нишон дода мешаванд: **исм, сифат, шумора, ҷонишин, феъл, зарф, пешоянду пасоянд, пайвандакҳо, ҳиссачаҳо, нидо.**

Ҳамаи ин ҳиссаҳои нутқ дар асоси маъно ва вазифаашон ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд:

1. Ҳиссаҳои мустақили нутқ
2. Ҳиссаҳои ёридиҳандаи нутқ

Исм, сифат, шумора, ҷонишин, феъл, зарф ҳиссаҳои мустақили нутқ буда, **пешоянду пасоянд, пайвандакҳо** инчунин **ҳиссачаҳо** ҳиссаҳои ёридиҳандаи нутқ мебошанд.

Ҳиссаҳои мустақили нутқ маънои мустақили луғавӣ дошта предмет, аломат, ҳосият, ҳолат ва амалро мефаҳмонанд: одам, шаҳр, хона, хуб, илмӣ, панҷ, хондан, омадан, фардо, пагоҳӣ.

Ҳиссаҳои ёридиҳандаи нутқ маънои мустақили луғавӣ надошта, муносибати байни ҳодисаҳои воқеатро мефаҳмонанд: **ба ту гуфтам, аз вай гирифтам, Барот ва Барно, китобро хонанд ва ғайра.**

Нидо ба хусусиятҳои хоси худ ва бо калимаҳои дигар надоштани алоқии синтаксисӣ гурӯҳи алоҳидаро ташкил намуда намуда, ба ҳиссаҳои мустақил ва ё ёридиҳандаи нутқ дохил намешавад. **Ваҳ**, чи хуш медамад насими баҳор!, **Оббо**, боз ҳамин омад.

Аз ҳиссаҳои нутқ **исм, сифат, шумора**, ва **ҷонишин** аҳамият ва маънои номӣ дошта, **исм** – предметро, **сифат** – аломати предметро, **шумора** миқдори предметро бо адад мефаҳмонад, **ҷонишин** бошад ба ҷои **исм, сифат, шумора** омада метавонад. Бинобар ин **исм, сифат, шумора** ва **ҷонишинро** ҳиссаҳои номии нутқ меноманд.

Исм

Исм предметро фаҳмонда ба саволҳои ки кӣ? ва чи кӣ? ҷавоб мешавад. Исм дорои катигорияҳои грамматикӣ шумора, номуайяни(е) мебошад.

Исм ба худ суффиксҳои калимасоз дорад. Ҷунонҷӣ –чи,-гар,-ор,-иш,-зор ва монанди инҳо.

Исм ба вазифаи ҳамаи аъзоҳои ҷумла омада метавонад, вале **исм**, ҳамчун ифодакунандаи номи предмет, дар ҷумла, пеш аз ҳама, мубтадо, муайянкунанда ва пуркунанда шуда меоянд. Исм дар таркиби изофӣ чӣ ҷузъи якум (муайяншаванда) ва чӣ ҷузъи дуюм (муайянкунанда) шуда меояд.